

Незважаючи на названі зміни в структурі і змісті своїх теоретичних побудов, теологія не відмовляється при цьому від своїх претензій відігравати головну світоглядну роль в культурі, бути домінуючим фактором у формуванні думки людини про світ і її місце в ньому.

*Г.Надтока** (м. Київ)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ МІСІЇ В УКРАЇНІ НА ЗЛАМІ ХІХ-ХХ СТОЛІТЬ

Метою даної статті є характеристика лише одного аспекту місіонерської діяльності Православної церкви – протисектантського. Автор зупиняється на аналізі правового поля, в якому функціонували релігійні сектантські громади, особливостях організації православного місіонерського апарату й протистоянні сектантського та православного місіонерських напрямів. Зауважимо, що використання автором терміну “сектантство” зумовлене конкретно-історичними обставинами – на початку ХХ ст. протестантські й інші релігійні утворення кваліфікувалися як сектантські в офіційній літературі й офіційних зносінах.

Тривалий занепад державної православної церкви призвів до вкорінення в Україні значного розмаїття євангельських релігійних громад. На початку ХХ ст. вони включали організації західно-раціоналістичного толку (баптизм, штундизм, адвентизм) та дві групи релігійних спілок східнослов'янського походження: 1) близьких до православ'я громад самочинників та старообрядців; 2) переважно містичні секти (христовіри або хлисти і духобори). Православна церква мала в їх особі потужного суперника. За справедливим висловом Г.П.Федотова, “сектанти випереджали церкву в християнізації народних мас, оскільки вміли поєднувати свій полум'яний євангелізм із соціальним радикалізмом” [Федотов Г.П. Новая Россия // Судьба и грехи России. - СПб., 1991. - Т. 1. - С. 226].

Сектанти мали перед православним духовенством ще й перевагу великомучеництва та морального авторитету, пов'язаного з терпінням постійних гонінь, обумовлених існуючою правовою системою. Новітнє законодавство не враховувало цієї психологічної обставини. Навіть після юридичних нововведень 1905-1906 р.р. статусом “терпимих” (дозволених

* Г.Надтока – к.істор.н., старший науковий співробітник Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України

законом) віросповідань користувалися лише старообрядці та громади раціоналістичного толку. Переважна більшість сектантських конфесій з розряду христовівців та духоборів була позначена тавром “нетерпимості” і заборонялася законом. Бузувірськими сектами вважалися не тільки скопці, а й усі соціально-релігійні відтінки хлістівської ересі. [Див.: Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. – М., 1906. - С. 219.] Зважаючи на бурхливі процеси ідейно-організаційного взаємопроникнення сект раціоналістичного і містичного напрямів, не важко уявити, що “нетерпимими” (забороненими) з легкістю ставали еретичні конгломерації, подібно штундо-хлістам та іншим громадам конфесійного пограниччя.

Критерії сект, що кваліфікувалися як шкідливі були підтверджені у 1897 р. на всеросійському місіонерському з’їзді в Казані. Такими справедливо вважали віросповідання, котрі допускали посягання на здоров’я, аморальні вчинки, включно зі «звальним гріхом», підривали основи сім’ї, суспільства і держави [ЦДІАК. - Ф. 127. - Оп. 779. - Спр. 582. - Арк. 1-3.]. Однак насторожувала сама абстрактність окремих, зокрема двох останніх критеріїв.

Необхідно відзначити, що й “терпимі” сектантські конфесії мали діяти у вузько окресленому правовому коридорі. Їм могли доволно інкримінувати злочинні посягання, пов’язані з «наругою та осміянням церкви і віри», «проповіддю псевдовчення», «порушенням постанов про охорону православної віри» тощо.

Законодавство виключало так звані сектантські громади із сфери бодай формального покровительства, яким могли користуватися християнські церкви. Секти будь-якого напрямку іменувалися не інакше, як «спілками й громадами». У підсумку акти грубої політичної зневаги до еретиків не могли мати правових наслідків.

Вільне сповідання віри та відправлення обрядів, дароване сектантам і розкольникам маніфестом 17 квітня 1905 р., мало значні обмеження. Окрім заборони пропаганди еретичних вчень, встановлювалися високі вимоги до реєстрації та функціонування нових конфесій. Для створення громад вимагалася заява не менше 50 віруючих. Повноправну участь у діяльності сект могли розпочинати тільки з 25 років. Наставниками громад не могли бути особи, позбавлені прав за рішенням суду чи в адміністративному порядку [Церковь и народ. - 1906. - 19 ноября.]. Це відкривало можливість усувати від керівництва спілками впливових діячів сектантського руху.

Жорсткими залишалися й покарання за спокушення православних. Винуватців з числа сектантських прозелітів відправляли на

трирічне поселення. За спокушення силоміць загрожувала каторга до шести років. Залишалася без змін кримінальна відповідальність за навернення православних до бузувірських сект. Так, залучення до громади хлистівського толку каралося засланням на поселення в особливо призначену для цього місцевість, а в разі використання силових методів - каторгою строком до шести років. [Новое уголовное уложение // Екатеринославские епархиальные ведомости. -1903. - № 20 (11 июля). - С. 520-524.].

Найбільші покарання чекали на послідовників скопчеської ересі. Спокушення православного в скопчество тягло за собою заслання на каторжні роботи терміном до 6 років, а у випадку силового навернення винуватцеві загрожувала 8-річна каторга. І далі: оскоплення за згодою нововіруючого каралося каторгою до 6 років, а за оскоплення з використанням сили закон передбачав каторжні роботи до 10 років. [Див.: Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. - С. 266-267.]

Правовий тиск на еретиків посилювався в післяреволюційні часи. Розкольників знову почали приписувати до православних парафій з метою застосування методів прямого впливу. На зборах сектантів мав бути присутній представник поліції. З 1911 р. розпорядженням міністерства внутрішніх справ та Синоду встановлювався також жорсткий контроль за сектантською літературою, яка мала проходити через сито спеціальної комісії Синоду [Одеський обласний державний архів. - Ф. 12. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 94.]. Нарешті, урядом було внесено в Думу законопроект про заборону російсько-підданам іноземцям купувати й орендувати землю в Південно-західному краї. Одним із мотивів була протидія німцям-сектантам, яким тільки на Волині належало 700 тис. десятин землі, і до яких наймалися «малоросійські селяни».

Якщо «відпадиння» в сектанство тягло за собою соціальну дискримінацію віруючих, то повернення в лоно Православної церкви супроводжувалося явищами зворотнього порядку. Висловивши рішучий намір дотримуватися православного віросповідання, вони отримували запис у метричній книзі й відновлювали своє громадянське повноправ'я. Функції контролю за дотриманням законодавства від імені офіційної церкви виконували православні місіонери.

Протестантський місіонерський апарат включав відповідні епархіальні комітети, координаційні центри при благочиннях і в містах, громадськоцерковні об'єднання, зокрема парафіяльні місіонерські громади. Показовою була її організація на території Київської губернії. Місцеву місію очолювали три епархіальних місіонери з академічною

освітою і вченим ступенем кандидатів богослов'я. Один з них зорієнтувався протисектантську діяльність в єпархіальному центрі, двоє інших - в закріплених за ними благочиннях [ЦГИАР. - Ф. 796. - Оп. 442. - Д. 1956. - Л. 31.]. Тут же існувала ще й окрема посада протирозкольничого місіонера [ЦДІАК. - Ф. 127. - Оп. 1004. - Спр. 3. - Арк. 13-14.].

Корпус місіонерів мав доволі переконливі масштаби. Подібно іншим регіонам в Україні, на Катеринославщині початку 1900-х років функціонувало три протирозкольничих та 27 протисектантських комітетів, які налічували понад 360 дійсних членів. Всі учасники цієї вузькокланової елітної організації були об'єднані суворою дисципліною. На загальні потреби вони сплачували щорічні трирубльові членські внески [Отчет Екатеринославского епархиального Комитета Православного Миссионерского общества. - Екатеринослав. - 1900. - С. 3-4.].

Провідною формою протисектантської місії виступала пропаганда. Її системний характер було налагоджено передусім у церковно-приходських школах та училищах. Священики-вихователі кожного навчального закладу керувалися затвердженим Синодом «Зразком розподілу апологетичного матеріалу в курсі Закону Божого». Дітей з сімей сектантів залучали до вивчення православних традицій, нерідко примушуючи їх виконувати церковні обряди й відвідувати публічні богослужіння. У свою чергу православних готували тут до дискусій з сектантськими проповідниками на загальнопоширені релігійні теми [ЦДІАК. - Ф. 127. - Оп. 1074. - Спр. 666. - Арк. 2-5.].

Проповідницька справа місіонерів знаходила справжніх ентузіастів. Так, одним з них став херсонський пастир з академічною освітою Михайло Кальнев. Присвятивши 25 років місіонерській діяльності, він створив власну школу і мав своїх учнів у багатьох єпархіях. В Одесі ним була започаткована практика скликання обласних місіонерських з'їздів. Перу М.Кальнева належали тексти чисельних листівок, популярних брошур, обширне керівництво щодо викриття сектантства, удостоєне наукового визнання Київської Духовної Академії й рекомендоване як настільна книга для місіонерів [ЦДІАК. - Ф. 127. - Оп. 1004. - Спр. 3. - Арк. 9.].

Відомими організаторами протисектантської місії стали кандидат богослов'я київський протоієрей Сава Потьохін і натхненник так званих релігійно-оздоровчих кампаній на Одещині, вчений-богослов Іван Айвазов.

Церковну місіонерську діяльність у стані сектантів доповнювала профілактична робота у колах «стійких» православних громад. Вона

включала «охоронні» бесіди в селах, в яких не проживали сектанти [ЦДІАК. - Ф. 127. - Оп. 1074. - Спр. 666. - Арк. 2-5.] , ретельне дотримання самим духовенством усіх атрибутів службового зовнішнього вигляду з метою позбавлення поживи протестантських пропагандистів, іспити наречених перед укладанням шлюбу щодо знання ними найважливіших церковних молитов і символу віри [Вера и разум. - 1900. - № 23. - С. 7.].

Проте головні сили місіонерів, представлених армією парафіяльних священників, були розколоти. Одні з них, подібно пастирю Таращанського повіту на Київщині Артемію Бурилову, не вбачали в сектантстві небезпеки для християнської віри [ЦДІАК. - Ф. 127. - Оп. 1074. - Спр. 666. - Арк. 4-5.]. Інші (переважна більшість священників) переконували владу у марноті духовно-морального впливу на сектантів, визнаючи при цьому репресії єдино можливим шляхом здолаття іновір*я [Там само. - Оп. 1003. - Спр. 112. - Арк. 7.].

Методи силового подолання сектантства в Росії мали багатомісячну історію, пов*язану з монастирями. Монастирські тюрми знаходилися переважно в Росії. Найпоширенішими помешканнями в'язнів були так звані кам'яні мішки, влаштовані в келіях, льохах, у вузьких кількаярусних вежах. У темних, ізольованих «каютах» ледве не замурували сектантів. Навіть у XIX ст. ув'язнених часто тримали прикутими до стін (так звані колодники) або використовували щодо них рогатку - залізний обруч, який одягали на голову. Він замикався двома ланцюгами під підборіддя, а до самого обруча було прироблено кілька залізних прутів. Рогатки не дозволяли людині лягти ні на бік, ні горілиць. Такі в'язні частіше всього помирали або божеволіли. Використовувались і земляні тюрми (ями), викопані на глибину в 3 аршини (210 см.). Вінця їх обкладали цеглою, дах робили із дощок і засипали землею. Невеликий отвір слугував для передачі їжі стражденним [Див.: Грекулов Е.Ф. Як православна церква служила самодержавству. - Х., 1931. - С. 52-53.].

Померлих арештантів за традицією ховали в саду, без хреста і без плити на їхніх могилах. А при похованні вождів розколу та сектантства, аби попередити паломництво, віднаходили місця поза монастирем. Могили засипалися врівень з поверхнею землі й закладалися бур'янами [Див.: Пругавин А.С. Монастырские тюрьмы в борьбе с сектантством (к вопросу о веротерпимости). - М., 1905. - С. 17.]. Одним із перших українських сектантів, котрому випало перебування у зловісних кам'яних мішках, був селянин з Катеринославської губернії Семен Шубін. У в'язниці Соловецького монастиря він перебував з 1806 по 1875 роки.

На початку XX ст. «земляних ям» та «кам'яних казематів» вже не існувало, але становище арештантів залишалося важким. Їх тримали у

вузьких задушливих чуланах з убогим харчем. Так, з дванадцяти в'язнів, які у 1902 р. знаходилися у Суздальському монастирі, був і сектант з України - херсонський селянин Федір Ковальов. Раніше він очолював бузувірську секту і під час загального перепису 1897 р., який вважав справою антихриста, замурував заживо близько 20 своїх родичів та однодумців. У 1901 р. він приєднався до православ'я, хоча і вважався психічно хворим [Там само. - С. 19-20.].

У Суздальському монастирі перебував (до 1905 р.) відомий ватажок секти хлистівського толку Василь Підгорний (родом з Ахтирського повіту Харківської губернії). Його звинувачували у поширенні псевдовчення, «підриві корінних основ сімейного життя», у «грубій розпусті». «Заманюючи жінок та дівиць... для богоугодних цілей, - говорилося в постанові суду, - він розбещував і гвалтував їх, не соромлячись ніяким віком». Щоправда, з 1903 р. Підгорного перевели у розряд ченців, а дослідство, організоване архимандритом Серафимом, виявило невинність колишнього сектанта» [Там само. - С. 120.].

Відомі й випадки монастирського ув'язнення православних священників. Один з них відбувся у 1901 р. з причини переходу до секти штундистів подільського пастиря Шандровського. [Там само. - С. 115.].

З початку ХХ ст. сектантів відправляли вже у звичайні цивільні в'язниці. Так, у 1903 р. «за глумління над православною церквою та її обрядами» до піврічного тюремного покарання були засуджені штундисти з с. Кременне, що на Харківщині, брати Сергій та Лаврентій Білани [Державний архів Харківської області. - Ф. 40. - Оп. 71. - Спр. 217. - Арк. 2,10.]. За ту ж провину в 1910 р. в Умані було ув'язнено члена «малоросійського товариства адвентистів» Іполита Пильневича [Подолія. - 1910. - 28 марта.].

Після 1905 р. було здійснено декілька спроб масового публічного засудження послідовників «нетерпимих» сектантських конфесій. Нереалізованою залишилася, зокрема, ідея Особливого Присутства Синоду локалізації в окремих монастирях іоаннітів [Южная заря. - 1909. - 20 марта (2 апреля)]. А в 1910 р. виправданням звинувачених завершився 27-денний судовий процес у Харкові над особами, підозрюваними у скопчеській ересі [Державний архів Одеської області. - Ф. 10. - Оп.1. - Спр. 43. - Арк. 5-8.].

Адептів євангельських сект продовжували висилати у місця соціальної ізоляції, якими вважалися окремі райони Кавказу та Сибіру. Процедура адміністративного переселення була спрощеною і передбачала лише рішення єпархіального місіонерського комітету та єпископське звернення до місцевого губернатора. У 1906 р. за поданням єпископа Сімеона такого покарання зазнала, зокрема, громада штундистів

с. Василівки на Катеринославщині, очолювана М.Горбушею [Державний архів Дніпропетровської області. - Ф. 11. - Оп. 1. - Спр. 355. - Арк. 2.].

Найпоширенішою формою дискримінації сектантських спілок залишалось адміністративне закриття молитовних будинків і свавільне припинення богослужіння громад.

Під час війни право вирішувати долю членів євангельських сект було передане військовим адміністраціям і в 1915 р. лише на Херсонщині були одночасно заборонені будь-які сектантські зібрання [ЦГИАР. - Ф. 796. - Оп. 442. - Д. 2743. - Л. 38.]. На театр військових дій припинилося надходження інославної літератури.

Неврахування віросповідних традицій проявлялося і в насильницькій мобілізації сектантів на фронт. Так, на початку 1917 р. загальновідомим став, зокрема, факт віддання під суд військового трибуналу семи мобілізованих штундо-баптистів з Харківської губернії [Державний архів Харківської області. - Ф. 4. - Оп. 182. - Спр. 88. - Арк. 3.]. Євангельських християн огульно звинувачували в антивоєнній пропаганді «на німецькі кошти» [ЦГИАР. - Ф. 796. - Оп. 442. - Д. 2768. - Л. 33.], у співчутті революційному рухові, в антимонархістських настроях. Вони були гнані з усіх громадських організацій, навіть з товариств тверезості, як це сталося з так званими катеринославськими шалапутами на чолі з Микитою Овчаренком та Павлом Трав'янкою [Державний архів Дніпропетровської області. - Ф. 11. - Оп. 1. - Спр. 355. - Арк. 15.].

Протирегіцькі зусилля православного духовенства мали стримуючий ефект, але очікуваним успіхом не увінчалися. Офіційна церква поступалася в місіонерському спорі з сектантами. Навіть згідно з даними Священного Синоду, у 1910 р. до православ'я приєдналося близько 936 сектантів і старовірів, тоді як відпало до цих громад 1590 осіб. У 1914 р. відповідні показники становили 1179 проти 2191. Таким чином, якщо у 1910 р. співвідношення переходів по лінії «православ'я - сектантство» і навпаки дорівнювало 1,7, то в 1914 р. коефіцієнт переваги розколо-сектантів зріс до 1,86 [Підраховано за: Всеподданнейший отчет Ober-Прокурора за 1910 год. – СПб., 1913. – Приложение. – С. 46-53; за 1914 год. – СПб., 1916. – Приложение. – С. 26-27.].

Ознаки неприйнятної для православної церкви тенденції непокоїли громадськість. З уст окремих лідерів українського руху лунали заклики до «братів-євангелістів» повернутися до «української православної віри». У 1906 р. з таким зверненням до штундистів виступив, зокрема, відомий публіцист, редактор і видавець газети «Порада» Михайло Лободовський [Лист до штундистів-українців // Порада. - 1906. - № 1,2. - С. 30-31.].

Своєрідне сприйняття філософії і діяльності євангельських громад віднаходимо у Михайла Драгоманова, який визнавав їх поборниками віросповідної свободи. Та найглибшу оцінку вони отримали у творах філософа-естета К.Леонтьєва. У скопчестві, будь-якій хлистівщині, вважав він, є елемент «еретичної творчості, є своєрідна сатанинська поезія, є стрій, є пластичність, котра відразу ж виділяє їх в особливу, різко відгороджену від православних, групу» [Цит. за: Бердяев Н.А. Константин Леонтьев (Очерк из истории русской религиозной мысли) // О русской философии. – Свердловск, 1991. - С. 270.].

Звичайно, як М.Драгоманов, так і К.Леонтьєв не стільки вітали саму сутність сектантства, скільки не заперечували право сектантів на заповнення власної ніші в релігійній та соціальній піраміді суспільства.

Православна місія у свою чергу зазнавала нищівної критики. Вустами С.Булгакова та А.Волжського київська газета «Народ» закидала охоронцям православ'я у перетворенні всієї Росії на «лобне місце» [Народ. - 1906. - 2 (15) апреля]. «Безсумнівний фанатизм місії і місіонерів» відзначав редактор харківської «Церковної газети» о. Іван Філевський. [Церковная газета. - 1906. - 19 февраля.].

Характер і спрямованість діяльності православної місії викликали засудження і в колах академічної церковної інтелігенції, особливо з боку вчених-богословів. Так, у дискусії 1905 р., присвяченій скликанню церковного собору, прот. М.Боголюбський визнавав, що гоніння на еретиків, сектантів та розкольників у всі часи і в усіх християнських народів були великим історичним гріхом». [Див.: Боголюбский Н. По вопросу о началах церковного обновления // Перед церковным собором. – М., 1906. – С. 7.].

Сектантство привертало увагу своєю багатогранною суперечливістю. Євангелізм виступав найціннішим атрибутом сектантського віровчення, але, з іншого боку, він надто вільно приростав постулатами, котрі відтворювали хай і творчі, але суб'єктивні враження та спостереження, мінливі відчуття і переживання. У цьому сектантське тлумачення євангельського вчення набирало ознак своєрідного релігійного імпресіонізму.

Ідеологічною гіпертрофією був і сектантський церковний нігілізм. Притаманне народів засудження і несприйняття фарисейства, дійсно притаманного частині православного кліру, рівномірним шаром необґрунтовано поширювалося на всю церковну організацію. «Погрішимість людської сторони церковного організму» використовувалася для заперечення як християнської святості церкви, так і її історичних заслуг [Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. - М., 1990. - С. 140.].

Крайнощі спіткали й відроджувану в сектантських громадах традицію ранньохристиянського аскетизму. Одіозні форми його культивуваці окремими громадами скопців та христововірів примушували сторонитися цих течій навіть віруючих, проникнутих до церкви духом нестримної опозиційності.

Внутрішня суперечливість сектантської ідеології проникала і у містичну обрядову сферу релігійних громад. Фанатично заперечуючи церковні таїнства та обряди, їх послідовники вдавалися до творення власних, часто компліятивних форм священного дійства.

Водночас сектантський рух знаходив самовиправдання у політичній і релігійній сферах. Підстави його повної емансипації зростали в області свободи духу і духовної творчості. За справедливим висловом філософа Даниїла Андреева, то був «нетрадиційний тип свідомості», що виник внаслідок «зсувів» у світовій релігійній ідеології. Як наслідок, свідомість нового типу стала відчувати «голоси одкровення і в гімнах Вед..., і в гьотевському Фаусті, і в музичних драмах Вагнера, ... - чула її не менш явно, аніж в піснеспівах Іоанна Дамаскіна... і воліла їхнього втілення у досконаліших формах» [Андреев Д. Роза мира. Метафілософія історії. - М., 1991. - С. 225.].

*Л.Кондратик** (м. Луцьк)

РЕЛІГІЯ В ТВОРЧОМУ СПАДКУ В.ЛИПІНСЬКОГО

В історії української соціології релігії непересічною є постать В.Липинського (1882-1931). У цій царині його увага була зацентрована передовсім на досягненні значущості релігії в історії українства, ролі різних християнських конфесій в розвої нашої культури, у державо- і націтворчих процесах. У пропонованій статті здійснена спроба дослідити розуміння українським мислителем сутності релігії як такої. Відомо, що релігієзнавчі ідеї соціолога й історика викладені в основному у його книзі “Релігія і церква в історії України”, на основі аналізу якої і зроблені висновки, що містяться в статті.

У теорії В.Липинського родовим щодо релігії є поняття містицизму. Останній є іманентною характеристикою людського буття. Слідуючи традиції соціологічного психологізму, український мислитель

* Л.Кондратик – к.філос.н., доцент Інституту соціальних наук Волинського державного університету ім. Лесі Українки